

И.М.Ҳайдаров,
ТДШУ “Марказий Осиё халқлари тарихи ва этнологияси”
кафедраси доценти, тарих фанлари доктори

“ҚАЙТА ҚУРИШ”НИНГ ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИГА ТАЪСИРИ (1985-1990 ЙИЛЛАР)

Аннотация: Мақолада қайта қуриш сиёсатининг Ўзбекистон саноатига таъсири, қўрилган чораларда йўл қўйилган хатоликлар, мамлакат минтақалари ўртасидаги алоқаларнинг бузилиши, юзага келган сиёсий вазият ва уларнинг оқибатлари кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Саноат, қайта қуриш, чора тадбир, маъмурий-буйруқбозлик, хужалик, иттифок, кооперация.

Аннотация: В статье показаны последствия ошибочной политики «перестройки» на развитие промышленности в республике Узбекистан, раскрывается её влияние на разрушение региональных связей республик и возникновение сложной политической обстановки.

Ключевые слова: Промышленность, перестройка, реформы, командно-административное управление, экономика, хозяйство, союз, кооперация.

Annotation: In article was shown mistaken policy of “reconstruction” to the development of industry in the Republic of Uzbekistan, reveals its influence to the destruction of regional relations of republics and result of complex political condition.

Key words: Industry, reforms, reconstruction, command-administrative direction, economic, union, cooperation.

Совет давлати раҳбариятининг 1985 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштириш юзасидан илгари сурган режаларини бажариш борасидаги дастлабки уринишлариёқ кутилган натижани бермади. Узоқ йиллар давомида жорий этилган хўжалик тизимини қисман қайта қуриш билан муддаога эришиб бўлмаслиги аён бўлиб қолди.

Қайта қуриш сиёсати давомида йўл қўйилган хатоликлар, мамлакат минтақалари ўртасидаги алоқаларнинг бузилиши, сийсий вазиятнинг кескинлашиши оқибатида белгиланган вазифалар уддаланмади. Жумладан, 1986 йил давомида республикадаги 321 та корхона ва ташкилот режада белгиланган вазифаларни бажаришнинг уддасидан чиқа олмади, 347,7 млн рубль миқдоридаги маҳсулот етказиб берилмади. 225 та энг муҳим маҳсулот турларидан 86 таси бўйича давлат режаси бажарилмай қолди¹.

¹Исаков Б.Н. Ўзбекистонда 80-йилларнинг иккинчи ярми – 2000 йиллардаги тарихий ўзгаришларнинг демографик жараёнларга таъсири. Тарих фанлари номзоди... диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2010. 13 бет.

Фан-техника тараққиётининг асосий кўрсаткичларига доир статистика бюллетенларининг маълумотлари диққат билан таҳлил қилинса, кўп нарсалар равшан бўлади. Гап шундаки, ҳатто режалаштирилган топшириқлар ва тадбирлардан орқада қолганликдан кўра ҳам режаларнинг ўзи реал ва ҳаётий эмаслигида, фан-техника тараққиётининг устун йўналишларига етарлича эътибор берилмаганида эди. Эскириб қолган технологиядан, маънавий ва жисмоний ишдан чиқиб қолган асбоблардан фойдаланишнинг сабаби ҳам шунда эди. Биргина “Хужум” пиллакашлик фабрикасини техник жиҳатдан қайта қуроллантириш масаласи тўртта беш йиллик давомида ҳал қилинмади, бу ерда 1927 йилги нусхадаги 252 та пиллакашлик дасгоҳи ҳаммаси тўхтаб қолиш арафасида эди. Маҳаллий саноат корхоналаридаги асбоб-ускуналарнинг 60%дан кўпроғи 20 йилдан буён ишлатилиб келинади².

Ўрганилаётган даврда аслида иқтисодий тизимни қайта қуриш, унинг моддий базасини мустаҳкамлаш, янги технологияларни жорий этиш, юқори даражадаги бошқарув тизими асосида иқтисодиётни ва ижтимоий соҳани жадал ривожлантириш мўлжалланган эди. Лекин, кейинчалик маълум бўлдики, қилинган умидлар ҳам ҳаёл бўлиб чиқди. Чунки ўн иккинчи беш йилликнинг икки йили мобайнида иқтисодий ўсиш сурътларининг пасайиши давом этди. Натижада, 4,2 млрд сўмлик ижтимоий маҳсулот, 3,4 млрд сўмлик миллий даромад, кишлоқ хўжалигининг 2,2 млрд сўмлик ялпи маҳсулоти кам олинди. Ушбу давр ичида ижтимоий ишлаб чиқариш маҳсулотининг мутлақ ўсиши амалда юз бермади. Бу эса республикада кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш барқарор жараёнини таъминланмаганини кўрсатади³.

Корхоналарни тўлиқ хўжалик ҳисобига ва ўз-ўзини маблағ билан таъминлашга ўтказиш ҳам ўзини оқламади, чунки “социалистик хўжалик юритиш” тизими, раҳбарликнинг буйруқбозлик усуллари объектив жиҳатдан соғлом бозор муносабатларининг амалда намоён бўлишига тўсқинлик қиларди. Шунинг учун ҳам айтилган даврда ўзини ўзи қоплаш ва ўз-ўзини маблағ билан таъминлашга ўтказилган корхоналар, ташкилотлар ва хўжаликларнинг талай қисми зарар кўриб ишлади⁴.

Мазкур беш йиллик даврида Ўзбекистон ССР Министрлар Кенгаши қарамоғидаги ишлаётган корхона, ташкилот ва хўжаликлар сони 4796 тадан 2104 тага (бунда олинган зарар 152,6 млн сўм ёки 23,3%га ортди) қисқарди. Ишлаб чиқариш тармоқлари доирасида 1988 йилда ижобий натижага эришган корхоналар сони 1987 йилда зарар билан ишлаган корхоналар сонидан икки баравар кам бўлди. Бунда ҳақиқий кўрилган зарар 607,4 млн сўм ўрнига 419,5 млн сўм ҳисобланган бўлиб, жами зарар билан ишлаган корхоналар сони 1515 та (ёки 73,6% ни) ташкил қилган эди⁵.

²Ражабов Н. Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш – давр талаби // Ўзбекистон коммунисти. 1988. №7.

³Осминин В. Ўзбекистон ССР экономикасини қайта қуриш асосида ривожлантиришнинг яқун ҳамда проблемалари // Ўзбекистон коммунисти. 1988. №11. – Б.20.

⁴“Ўзбекистон коммунисти”. 1987. №9. – Б.35.

⁵Ревун В. Убыточные предприятия: быт или не быт? // Экономика и жизнь. 1990. №2. – С. 37.

Мана шундай танг молиявий вазиятда жаҳон стандартлари даражасида энергия тежовчи янги технологиялар хусусида ўйлаш у ёқда турсин, ишлаб чиқаришдаги яққол кўриниб турган ёриқларни ямашу ҳеч бўлмаганда ускуналарни жорий таъмир қилишнинг ўзи ҳам катта гап эди. Зотан, бирлашмадаги ускуналарнинг 75-80%и жисмонан эскирган, маънавий эскириш даражаси эса нақ 100%га тенг эди. Шунинг учун вазирликнинг бундай ўзбошимчалиги ресурсларни тежашга доир истиқболли режани ишлаб чиқишга рағбатни ҳам сўндиради эди.

Ижобий натижалар учун интилишлар қанчалик кучли бўлишига қарамай, ислохотларнинг самараси айтарли катта бўлмади. 1988 йил январь-августидида Ўзбекистондаги 1267 та саноат корхонасидан бор-йўғи 320 таси (25,3%) тўлиқ хўжалик ҳисоби ва ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш шароитида ишлаган⁶.

Сифат муаммоси ҳаддан ташқари кескин тус олиб кетди. Мазкур муаммони ҳал қилиш мақсадида маҳсулотнинг давлат қабули жорий этила бошланди. 1986 йилда Ўзбекистонда ишлаб чиқаришнинг асосий участкаларини давлат қабули бўйича 27 та пост назорат қилган эди. 1987 йилда давлат қабули шароитида ишловчи корхоналарда яроқсиз чиқарилган маҳсулотлар ҳажми 833 минг сўмликни ташкил этди. Давлат қабули жорий этилган 33 корхонада ҳар ойда ўрта ҳисобда 0,9 млн сўмлик маҳсулот қабул қилинмас эди.

Ҳаётий тажриба шуни тасдиқладики, ҳақиқий маъмурий чора ҳисобланган давлат қабули ишлаб чиқаришдаги таназзулни тўхтатиш у ёқда турсин, ҳатто бу жараёни секинлаштира олмади. Зеро, маҳсулотлар юқори сифатли бўлиши учун ишлаб чиқариш жараёнини тубдан янгилаш билан боғлиқ бўлган ғоятда кенг тадбирлар мажмуини амалга ошириш талаб қилинади. Бир томондан, молиявий маблағлар ва моддий ресурсларнинг йўқлиги, иккинчи томондан, расмий ҳокимият органлари режа топшириқларининг бажарилишини қатъият билан талаб қилиши давлат қабулининг юзакилашувига олиб келди. Маъмуриятнинг тазйиқ кўрсатиши оқибатида сифат масалалари аста-секин иккинчи-учинчи даражали масала бўлиб қолди. Агар 1986 йил декабрида давлат қабули талаби билан 60% маҳсулот қабул қилинган бўлса, 1987 йилнинг январига келиб 48,5% маҳсулот давлат қабули талабига жавоб берди. Мамлакатда маҳсулот сифатини ошириш бўйича кўрилган чора-тадбирлар натижасига кўра, 1986 йилда ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида олий сифат категориясидаги маҳсулот салмоғи иттифоқ бўйича ҳисоблаганда 15%ни, Ўзбекистон бўйича эса атиги 10%ни ташкил этди⁷. Енгил саноатдаги аҳвол, айниқса, ёмон бўлиб, тармоқда болаларбоп моллар ишлаб чиқариш ўрнига “ялпи кўрсаткичга” зўр бериларди. Маҳаллий саноатда ялпи маҳсулот режаси барарилса-да, бироқ 1986 йилда савдо корхоналари бу тармоқдан 70 млн

⁶Осминин В. Ўзбекистон ССР экономикасини қайта қуриш асосида ривожлантиришнинг якун ҳамда проблемалари //Ўзбекистон коммунисти. 1988. №11. – Б. 23.

⁷Ўлдошева Д. Қайта қуриш шароитида Ўзбекистон саноати. – Т., 1989. – Б.10.

сўмлик молни олишдан бош тортган эди. Чунки у маҳсулотлар сифатсиз ва харид қилиш учун яроқсиз эди⁸.

1990 йил июнь ойида қабул қилинган “СССР корхоналари тўғрисида”ги қонун⁹ корхоналарнинг иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқларини анча кенгайтди. Ўша вақтдан бошлаб корхоналар мулкчиликнинг ҳар қандай шаклига асосланадиган, солиқларни тўлагандан кейин қолган соф фойдадан мустақил фойдаланадиган, ўзларининг давлат билан муносабатларини фақат бозор асосларида белгилайдиган бўлдилар.

Афсуски, ҳатто қисман ислоҳ қилинган совет ижтимоий ва давлат тузуми ҳам давлат тасарруфидаги иқтисодиётдан ҳаётий жиҳатдан муҳим бўлган бозорга ўтишда объектив равишда қийинчиликларни туғдирди. Совет тузумининг “социалистик” бозорни таркиб топтиришга интилиши илғор ташаббуслари тўла-тўқис барбод қилишни назарда тутар эди. Миллий республикалар, жумладан, Ўзбекистоннинг чинакам иқтисодий ва сиёсий мустақил эмаслиги бозор муносабатларига ўтишга тўсқинлик қилди.

Оғирлашиб, серхаражат бўлиб қолган совет иқтисодиётининг иллатларини барҳам топтириш эндиликда мумкин эмас эди. Чунки республика иқтисодиётининг барча соҳаларида таназзул давом этарди.

“Қайта қуриш”нинг сўнгги йилларида республика ишчилари ва хизматчиларнинг ижтимоий ривожланишида мураккаб ва зиддиятли жараёнлар содир бўлди. Уларнинг миқдор жиҳатидан ўсишига мос сифат ўзгаришлари юз бермади, бу кўрсаткич аҳолининг табиий ўсишидан орқада қолди, бу ҳол эса ишчи кучининг анча ортиқча бўлиб қолишига олиб келди.

Кадрлар тайёрлашда уларнинг иш ҳақи даражаси, меҳнат шароитлари, турли мутахассисликлардаги ходимларнинг нуфузи каби талаблар қондирилмади. 80 йилларнинг охирида қарийб 20 минг олий маълумотли мутахассис ва 140 мингдан ортиқ ўрта махсус маълумотли мутахассислар ақлий меҳнат билан эмас, балки жисмоний меҳнат билан банд бўлдилар.

Иш билан банд аҳоли меҳнатдаги фаоллигининг пасайиб кетиши салбий ҳолатлар ортиб боришининг таҳликали белгиларидан бири эди. Меҳнат унумдорлигининг режалаштирилган 18% ўсиши ўрнига саноатда ўрта ҳисобда 1985 йилга нисбатан фақат 12%, қурилишда 7% ўсишга эришилди, енгил саноат тармоқларида эса у, ҳатто, 2%га камайиб кетди. Республикадаги меҳнатга лаёқатли бўлган, бироқ иш билан банд бўлмаган аҳоли сонининг юқори даражага чиқиб кетиши миллатлараро можароларни кўпайишига сабаб бўлди. Иш билан банд бўлмаган аҳоли орасида ёшларнинг салмоғи ортиб борганлиги ташвишли бўлиб, иш билан таъминланмаганлар орасида ёшлар 1979 йилда 46,7%ни ташкил этган бўлса, 1989 йилда эса 51%ни (қишлоқ жойларида 54,1%ни) ташкил этган эди. Республикада аҳолининг ўсиш суръати иттифокдагидан 3 барабар юқорилиги ҳам аҳволни янада мураккаблаштирар эди¹⁰.

⁸Ўша асар. – Б. 8.

⁹“Известия”. 1990, 13 июня.

¹⁰“Ўзбекистон коммунисти”. 1990. № 1. – Б. 25.

Советлар ҳукумронлиги йиллари Марказий Осиё минтақасининг ишлаб чиқарувчи кучлари бир мунча ривожланди, фан-техника тараққиётининг замонавий ютуқлари билан қуролланган инсоннинг табиатга фаол тарзда ва баъзида етарлича асосланмаган ҳолда кириб келиши унинг яшаш муҳитига улкан юк бўлишига олиб келди, кишиларнинг соғлиги ва ҳаёти учун потенциал хавф туғдирувчи экологик вазият юзага келди.

Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқариши ўсиб борган сайин атмосферага чиқариб юбориладиган зарарли моддаларнинг ҳажми анча кўпайиб, йилига 4,2 миллион тоннадан ошди, шунинг 2,9 миллиони автотранспортдан чиқарди. Андижон, Гулистон, Қўқон, Қарши, Навоий, Тошкент, Фарғона ва бошқа шаҳарлар ҳавоси жуда ифлосланган. Бу ҳудудларда бир галда ҳавога чиқараладиган зарарли моддалар миқдори йўл қўйиладиган меъёрлардан 6-9 маротаба ортиқ эди.

Экологик муаммонинг кескинлиги муайян даражада миллий даромадда материал сарфининг ўсиши туфайли юзага келган, бу эса инсоннинг табиатга бўлган антропоген юқламасини ошишига олиб келган. Чунончи, Ўзбекистон ССРда 1988 йилда миллий даромаднинг 1 % ўсиши учун материал сарфининг 29 % ўсиши талаб қилинди. Иқтисодий структура ҳам жиддий таъсир этиб, унда “ифлосантирувчи” тармоқларга – энергетика, металлургия ва тоғ-кон саноатига катта ўрин ажратилган эди.

Ишлаб чиқаришда материал ва энергиянинг ортиқча сарфланиши фойдали қазилмалар ундиришнинг йирик миқёсларини, уларни қайта ишлаш ва йўқотишни шартларди, бу эса, ўз навбатида, бўш жинслар, кул ва тошқолнинг, сув ва ҳавога зарарли ташландиларнинг кўплаб чиқишини туғдирарди. Тахминий маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда ҳар йили 7,5 миллион тоннадан ортиқ фақат ҳисобга олинадиган саноат чиқиндиси, 60 миллион тоннадан ортиқ юзадаги жинслар ҳосил бўларди, лекин уларни ишлаб чиқаришга қайта жалб этиш даражаси очикдан-очик қониктирарли даражада бўлмай, ўша пайтда у 3%дан ошмасди. Бу эса умумиттифоқ кўрсаткичидан 2 барабар, Украина ССРдагидан 4 барабар паст эди.

Ҳосил бўлган чиқиндиларни ишлаб чиқариш жараёнига жалб этиш бўйича аҳвол қуйидагича эди: иккиламчи газмол – 90%, кул ва тошқол – 8,6%, каолинли гилтупроқ – 4,4%, иккиламчи полимерлар – 20%. Республикада амалда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши чиқиндилари, асбестли чиқиндилар (салкам 2 миллион тонна), бетон ва темир бетон (6,6 минг тонна), тахта тилиш ва ёғочга ишлов бериш чиқиндилари деярли ишлатилмасди¹¹.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқалари СССР ташқи савдо вазирлиги ҳамда бошқа тегишли иттифоқ ташкилотлари назоратида ва бошқарувида бўлди. Бутун валюта ва экспорт-импорт операциялари, даромад олиш ва фойдани тақсимлаш улар томонидан амалга оширилди, бу мабғлардан, биринчи навбатда, умумиттифоқ дастурлари таъминланди. Мамлакатнинг марказлашган ташқи иқтисодий фаолияти қай даражада сақланиб қолган бўлса, уни ташкил

¹¹Шодиметов Ю. Жамият – Экология – Сиёсат // Инсон ва сиёсат. 1991. №6. – Б. 51-54.

этувчи республикаларнинг ишлаб чиқаришида танглик ҳолатлари ҳам, бу соҳадаги ислоҳот ҳам шундай даражада кечди.

Ўзбекистонда мазкур ислоҳот бутунлай муваффақиятсиз бўлди, республика экспортининг хомашё йўналишини, унинг тузилишини ва товарларнинг муайян гуруҳини четдан келтиришдан иборат анъанавий қарамлигини ўзгартирмади. Ўзбекистоннинг чет элга тайёр тўқимачилик маҳсулотларини сотиши ва ундан келадиган фойдадан баҳраманд бўлиш имкониятини ўзгартира олмади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон иқтисодийётининг хомашё йўналишида бўлиши умумиттифок меҳнат тақсмоти билан мустақамланди ва уни ривожлантириш пахтачилик билан қатъий боғланди, “қайта қуриш” йилларида эса пахта агросаноат мажмуининг хўжалик механизмини такомиллаштиришга қаратилди, бу механизм Россия ва айрим социалистик мамлакатлар тўқимачилик саноатини зарур миқдорда ва турдаги тола билан таъминлашдан иборат вазифани бажарди. Ўзбекистонни шу йўсинда ихтисослаш унинг миллий даромадини, демак, аҳолининг турмуш даражаси ҳам паст бўлишини олдиндан белгилаб берди. Маълумки, бу ихтисослашувни сақлаган ҳолда саноат ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, замонавий фан-техника негизига ўтказиш, шунингдек, мутахассисларга таълим бериш ва тайёрлаш тизимини янги даражага кўтариш ва бу йўл билан қолоқликнинг боши берк кўчасидан чиқиб олиш амалда мумкин эмасди. Марказ эса бу борада ғоят самарасиз сиёсат ўтказарди. Республикада керагидан ортиқча меҳнат сарфланиши ва ишсизлик (биргина Фарғона водийсининг ўзида камида 1 млн. ишсиз бор эди), буларга яна бир қатор муаммоларнинг – кўп миқдордаги аҳолининг, айниқса, маҳаллий аҳолининг қишлоқ жойларда тўплангани каби эски муаммоларнинг қўшилиши, жамоа қадриятлари ва манфаатларининг (уруғчилик, оила-қариндошчилик) шахсий манфаатлардан устуворлиги, ёшларда истиқбол ва келажакка умидворликнинг йўқлиги, масалан, уларнинг Фарғона водийсида ва бошқа жойларда кўпроқ намоён бўлиши, Ўзбекистондаги вазиятни ҳаддан ташқари кескинлаштириб, уни ички томондан зиддиятли ва беқарор қилиб қўйди¹².

Ҳолбуки, бир томондан, республиканинг ўзида анча кучли ишлаб чиқариш-иқтисодий база таркиб топди. Унинг қишлоқ хўжалиги, саноати фақат иттифок доирасидагина муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолмай, халқаро миқёсда ҳам сезиларли даражада иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб борди. Ўзбекистон ўзининг саноат маҳсулоти билан (мустақил равишда бўлмаса-да) жаҳон бозорига чиқишга муваффақ бўлди. Чунончи, республиканинг электротехника буюмлари дунёнинг 30 дан ортиқ мамлакатига чиқариларди. Ўзбекистон пахта тозалаш заводлари учун асбоб-ускуналар ва пахта билан боғлиқ бошқа техникани Болгария, Югославия, Кубага етказиб берадиган бирдан-бир республика эди, Шарқий Европа мамлакатларига табиий газ етказиб бериш, рангли металлургия ва кимё саноати маҳсулотларини экспорт учун ишлаб чиқариш имконияти вужудга келди. Ривожланган капиталистик мамлакатларга

¹²Бу ҳақда батафсил қаранг: Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 418-рўйхат, 1-йиғма жилд, 39-51-варақлар.

машина-техника буюмлари, кимёвий маҳсулотлар, газлама, чинни идишлар, ривожланаётган мамлакатларга қишлоқ хўжалик машиналари, кимё ва тўқимачилик саноати учун асбоб-ускуналар, дизеллар, компрессорлар, эксковаторлар, киноаппаратура экспорт қилинди. Бироқ Ўзбекистон маҳсулотларининг кўпгина турлари унчалик рақобатбардош эмас, шу билан бирга, бу маҳсулотлар “СССР” номидан чиқариларди.

Иккинчи томондан, республика иқтисодиёти СССРнинг бошқа хўжалик районларига мажбурий боғлиқ қилиб қўйилди. Бу боғлиқлик чуқурлашиб бораётган ишлаб чиқариш кооперацияси таъсирида янада мураккаблашиб борди. Ўзбекистон бошқа иттифоқдош республикалардан машиналар, турли асбоб-ускуналар, кенг истеъмол молларини олиб туришга мажбур эди. Совет тузуми томонидан кундан-кунга кучайиб борган ихтисослашув ва кооперациялаш Ўзбекистонни эркин хўжалик юритиши учун имкон бермас эди. Бу эса Ўзбекистон билан Марказнинг миллий манфаатлари ўртасида зиддиятни янада кучайтириб юборди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Исаков Б.Н. Ўзбекистонда 80-йилларнинг иккинчи ярми – 2000 йиллардаги тарихий ўзгаришларнинг демографик жараёнларга таъсири. Тарих фанлари номзоди диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2010.
2. Ражабов Н. Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш – давр талаби // Ўзбекистон коммунисти. 1988. №7.
3. Осминин В. Ўзбекистон ССР экономикасини қайта қуриш асосида ривожлантиришнинг якун ҳамда проблемалари // Ўзбекистон коммунисти. 1988. №11.
4. “Ўзбекистон коммунисти”. 1987. №9.
5. Ревун В. Убыточные предприятия: быт или не быт? // Экономика и жизнь. 1990. №2.
6. Осминин В. Ўзбекистон ССР экономикасини қайта қуриш асосида ривожлантиришнинг якун ҳамда проблемалари // Ўзбекистон коммунисти. 1988. №11.
7. Йўлдошева Д. Қайта қуриш шароитида Ўзбекистон саноати. – Т., 1989.
8. “Известия”. 1990, 13 июня.
9. Шодиметов Ю. Жамият – Экология – Сиёсат // Инсон ва сиёсат. 1991. №6.
10. Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 418-рўйхат, 1-йиғма жилд, 39-51-варақлар.